

TADEUSZ SARNOŃSKI (IA UW), OLEG SAWEŁJA (MN CHT),
RADOŚŁAW KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI (IA UW)

EXTRA FINES IMPERII.

RZYMSKI POSTERUNEK WOJSKOWY W OKOLICACH SEWASTOPOLA NA KRYMIE

(PL. 69-76)

Na pewno w latach 40-tych lub 50-tych II w. n.e., a być może już za panowania Trajana w drugiej dekadzie tego stulecia, armia dolnodunajskiej prowincji Mezji Dolnej utrzymywała stały garnizon wojskowy w południowo-zachodnim zakątku Krymu (Fig. 1), przede wszystkim dlatego, by onieśmielić często agresywnych sąsiadów (Taurowie, Scyci, Sarmaci) bliskiego sojusznika Rzymu, jakim od dawna był Chersones Taurydcki (dziś Sewastopol), by dyskretnie obserwować poczynania Królestwa Bosporańskiego, drugiego, mniej przewidywalnego sprzymierzeńca na przeciwległym krańcu Krymu, i aby tym samym zapewnić większe bezpieczeństwo cesarstwa na jego euroazjatyckiej flance¹. Półwysep Krymski, a wraz z nim całe północne i wschodnie wybrzeża Morza Czarnego, nie należały do cesarstwa; pojedyncze instalacje wojskowe Rzymian na tych terenach nie miały zatem w ich intencjach tworzyć kosztownego w założeniu i jeszcze bardziej w utrzymaniu *limes* czy też *ripa imperii* wbrew temu, co swego czasu sądził M.I. Rostovcev, V.N. D'jakov i ostatnio w odniesieniu do terytorium Olbii u ujścia Bohu S.B. Bujskich². Pojęcie *limesu* wiąże się nierozdzielnie z pojęciem drogi, *via militaris*, i z całą lądową infrastrukturą komunikacyjną, a śladów takowej mimo usilnych prób znalezienia nie udało się dotąd nigdzie wypatrzyć. Mamy natomiast pełne prawo, by sądzić, że Rzymianie pod względem militarnym traktowali swoją strefę wpływów z greckimi koloniami i ich mniejszymi lub większymi terytoriami (*chorai*) na północnym wybrzeżu Morza Czarnego jako pontyjskie przedpole dolnodunajskiego *limesu* i w tym sensie obszar ten wraz z ziemią zamieszkałymi przez ludy powiązane na stałe lub czasowo odpowiednimi traktatami z Rzymem lub jego greckimi sojusznikami pozostawał w obrębie tzw. niewidzialnych granic imperium

rzymskiego. Ten system niejako podwójnego zabezpieczenia, który w niezbyt odległej przeszłości znajduje analogię w „bliższej i dalszej zagranicy” Związku Sowieckiego czy obecnie w grupie nowych członków poszerzonego NATO i systemie „przymierza dla pokoju”, nie wymaga utrzymywania na omawianym terenie dużych sił wojskowych, a nawet pozwala niekiedy je wycofywać w całości lub częściowo bez większego uszczerbku dla stanu równowagi politycznej. W praktyce przekładało się to w większym stopniu na demonstrację zbrojnej obecności niewielkimi kontyngentami wojskowymi aniżeli na budowę linearnych systemów granicznych typu *limes*, które niezależnie od wysokich kosztów wymagałyby zaangażowania znacznych sił. Tymczasem w zależności od okresu dwu- lub trzylegionowa armia najbliższej położonej prowincji, Mezji Dolnej, miała do obsadzenia najdłuższą w europejskiej części cesarstwa granicę z Barbaricum na dolnym Dunaju. Skuteczne wypełnianie przez tę armię odpowiedzialnych zadań na dwóch bardzo rozległych obszarach operacyjnych było możliwe tylko dzięki zachowującej ważność po dziś dzień polityce przeczucania dużej części kosztów utrzymywania pokoju na sojuszników.

Wyniki prac terenowych polsko-ukraińskiej ekspedycji Instytutu Archeologii UW i Muzeum Archeologicznego „Chersones Taurydcki” w Sewastopolu pod kierunkiem dwóch pierwszych autorów niniejszego artykułu, najpierw w Bałakławie-Kadykowce i później także na wzgórzu Kazackaja koło Inkermanu, przynoszą nowe dane na temat form i stopnia militarnego zaangażowania się Rzymu na Krymie. W rosyjskojęzycznej literaturze przedmiotu przeważa zdecydowanie tendencja do przeceniania rozmiarów rzymskiej obecności wojskowej. I tak np. V.M. Zubar' szacował liczebność wojsk w Taurydzie na

¹ Badania terenowe polskiej misji na Krymie były finansowane ze środków Instytutu Archeologii UW przy udziale Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (kampania 2001). Koszty pobytu studentów współfinansowali: Warszawskie Przedsiębiorstwo Robót Drogowych, Energy Management, „Efekt” sp. z o.o., PHU Resler, Pracownia Badań Nieniszczących, Jarwit-Bis sp. z o.o., ELKAB – Biuro Projektowania, P.P.H. „Planeta” sp. z o.o., Izba Gosp. Energ. i Ochrony Środ., Naęczowianka sp. z o.o., „Kemp”, Panie i Panowie J. Lezarowicz, M. Kałuszko, Z. Kluge, J. Kołnierzak, W. Kowalczyk.

² M.I. ROSTOVCEV, in: *Inscriptiones antiquae orae septentri-*

onalis Ponti Euxini, I², p. 510; V.N. D'JAKOV, *Okkupacija Tawriki Rimom v III v.*, Vestnik Drevnej Istorii 1, 1941, p. 94-97; *idem*, *Tawrika v epochu rimskoj okkupacji*, Učenye zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta 28, 1942, p. 61; S.B. BUJSKIH, *Zum Limes im nördlichen Schwarzmeerraum*, Bonner Jahrbücher 194, 1994, p. 165-174. Przeciwno temu pogładowi: T. SARNOŃSKI, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, Archeologia 38, 1988, p. 93-94; V.M. ZUBAR', *O rimskich vojskach v Chersonese i ego okrugie v seredine II - pervoj treti III vv.*, in: T. SARNOŃSKI, O.Ja. SAWEŁJA, *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Iupiter Dolichenus*, Warszawa 2000, p. 263

2 do 2,5 tysiąca żołnierzy³. U podstaw tego szacunku były hipotetyczne zadania stojące przed tymi wojskami, w tym obsadzanie „zbudowanego przez nie całego łańcucha rzymskich baszt i małych umocnień strażniczych” wzdłuż granic wiejskiego terytorium (*chora*) Chersonesu Taurydzkiego na wschodniej krawędzi Półwyspu Heraklejskiego, a także domniemanych fortów w obrębie chersoneskiej chory i umocnionego rejonu wokół Bałakławy⁴. Uchwytyna w materiale archeologicznym rzeczywistość wygląda znacznie skromniej⁵. Z domniemaniem, zorganizowanym jakoby przez Rzymian systemem obronnym Półwyspu Heraklejskiego moglibyśmy wiązać zaledwie: cytadelę w samym Chersonesie⁶ z siedzibą trybuna stojącego na czele całego garnizonu *apud Scythiam et Tauricam*⁷, fort w Bałakławie-Kadykowce⁸ i posterunek obserwacyjny na wzgórzu Kazackaja koło Inkermanu. W sytuacji braku jednoznacznych śladów obecności innych ogniw ewentualnego łańcucha rzymskich instalacji na stromym uskoku oddzielającym po stronie wschodniej Półwysp Heraklejski z terytorium Chersonesu od ziem zamieszkałych przez miejscową ludność, szczególnego znaczenia nabiera założenie na wzgórzu Kazackaja, na którym w 1991 r. rozpoczęła badania ekspedycja Muzeum w Sewastopolu pod kierunkiem O.Ja. Sawelii⁹. W latach 2000-2002 prace wykopaliskowe na Kazackiej prowadziła razem z kolegami krymskimi ekipa z Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem T. Sarnowskiego i R. Karasiewicza-Szczypiorskiego¹⁰.

Wzgórze Kazackaja (197,4 m n.p.m.), położone niedaleko wschodniego krańca Zatoki Sewastopolskiej, góruje od wschodu nad Doliną Inkermańską i od

zachodu i południowego-zachodu nad znaczną częścią Półwyspu Heraklejskiego. Widać stamtąd równie dobrze w stronę południową na Wzgórze Fedjuchiny, oddzielające Dolinę Inkermańską od Bałakławskiej, na Sapun Gorę, Karagač i dalej na Wzgórze Karan, skąd z okolic wyniosłości Bezymjannaja z ruinami ufortyfikowanej farmy okresów od hellenistycznego do bizantyjskiego¹¹ rozpościera się rozległa panorama Doliny Bałakławskiej i Bałakławy-Kadykowki ze śladami rzymskiego fortu i pobliskiej świątyni Jowisza Dolicheńskiego. Koło wzgórza Kazackaja prowadzi od Doliny Inkermańskiej wprawdzie strome, ale mimo to dogodne podejście do wyżynnego wnętrza Półwyspu Heraklejskiego. Zdecydowanie lepsze prowadziło od Doliny Bałakławskiej, na południe od Sapun Gory w stronę jarów Karantinnaja i Sarandinaki.

Założenie na wzgórzu Kazackaja zajmuje stosunkowo płaską powierzchnię, łącznej wielkości około 750 m² i składa się z okrężnego rowu, równoległe doń biegnącego okrężnego muru, podwórca i kwadratowej wieży w środku (Fig. 2). Wewnętrzna średnica powierzchni obwiedzionej murem (około 254 m²) wynosi około 18 m, a zewnętrzna około 22,80 m (Fig. 7). Szerokie na 1,50 m wejście do założenia w murze okrężnym, usytuowane prawie na osi północ-południe wieży, prowadzi od południa, natomiast do wieży od wschodu. Zewnętrzne wymiary wieży wynoszą około 6,60 x 6,60 m, wewnętrzne 5 x 5 m, a szerokość wejścia 1,30 m. Obecność rowu wokół założenia została stwierdzona na powierzchni trzech sondaży, poprowadzonych prostopadle do okrężnego muru. Rów biegnie w odległości około 1-1,20 m (= szerokość bermy)

³ V.M. ZUBAR', in: S.B. SOROČAN, V.M. ZUBAR', L.V. MARČENKO, *Žizn' i gibel' Chersonesa*, Char'kov 2000, p. 118. Na podstawie powierzchni zajmowanych przez instalacje wojskowe w pierwszych wiekach n.e. w Olbii, Tyras, Chersonesie i na przykładzie Aj Todor (Charax) T. SARNOWSKI, *op. cit.*, p. 93 oceniał w 1988 r. łączną siłę wojsk rzymskich we wszystkich koloniach greckich na północnych wybrzeżach Morza Czarnego między 500 a 1000 żołnierzy.

⁴ V.M. ZUBAR', *Ešče raz o Tavričeskom limese*, Rossijskaja Archeologija 2, 2000, p. 50, fig. 5

⁵ T. SARNOWSKI, L.A. KOVALEVSKAJA, *O zaščite Chersonesskogo gosudarstva sojuznym Rimskim voennym kontingentom*, Rossijskaja Archeologia 3, 2003 (w druku) z krytyką poglądów V.M. Zubara.

⁶ I.A. ANTONOVA, *Administrativnye zdanija Chersonesskoj veksilljacji i feny Chersonesa*, Chersonesskij sbornik 8, 1997, p. 10-22; R. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, *Cytadela Chersonesu Taurydzkiego w okresie rzymskim. Próba rozwarstwienia chronologicznego i rekonstrukcji planu zabudowy wewnętrznej*, Światowit 3 (XLIX), 2001, fasc. A, p. 59-75; V.M. ZUBAR', *Armamentarium rzymskiego garnizonu Chersonesa*, in: Bospor Kimmerijskij. Pont i varwarskij mir v period antičnosti i srednevekov'ja. Sbornik naučnih materialov III Bosporskich čtenij, Kerč 2002, p. 106-112

⁷ CIL VIII 619 = ILS 2747 (do lat 175-179 n.e.)

⁸ T. SARNOWSKI, O.Ja. SAVELJA, *op. cit.*; cf. S.D. KRYŽICKIJ, V.M. ZUBAR', *K voprosu ob architekturnoj rekonstrukcii i interpretacii stroitel'nych ostatkov rzymskogo opornogo punkta odkrytych na territorii sovremennoj Balaklavy*, Vestnik Drevnej Istorii 3, 2002, p. 92-103

⁹ O.Ja. SAVELJA, *Nekotorye rezul'taty rabot Sevastopol'skoj archeologičeskoj ekspedicii v okruge Chersonesa v 1990-1995 gg.*, Chersonesskij Sbornik 8, 1997, p. 88-95

¹⁰ Oprócz studentów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, którym należą się szczególne podziękowania za pracę w bardzo trudnych warunkach, w wykopaliskach uczestniczyli: D.Ju. Savelja, V. Nessel, L.A. Kovalevskaja, A.A. Filippenko, S. Demjančuk, P.V. Peresvetov z Muzeum Archeologicznego „Chersones Tavričeskij” z Sewastopola oraz M. Wagner z IA UW.

¹¹ Prowadzi tam badania amerykańska ekspedycja Uniwersytetu w Austin, Texas, pod kierunkiem prof. J.C. Cartera (J.C. CARTER et al., *The Chora of Chersonesos in Crimea, Ukraine*, AJA 104, 2000, p. 733-738). Zob. T. SARNOWSKI, L.A. KOVALEVSKAJA, *op. cit.* z krytyką poglądu G. NIKOLAENKO, in: J.C. CARTER et al., *op. cit.*, p. 714-715, że na wzgórzu Bezymjannaja mamy do czynienia z pozostałościami rzymskiego i wczesnobizantyjskiego fortu.

od muru i nie ma go tylko naprzeciw wejścia na południu, gdzie dwa przeciwległe krańce rowu są zaokrąglone w planie. Szerokość rowu wynosi około 3 m. W przekroju ma kształt litery V koło wejścia na południu (**Fig. 3**), gdzie jego głębokość wynosi około 1,30 m, i nieckowaty po stronie zachodniej i wschodniej z głębokością około 0,80 m. Nie stwierdza się wyraźnych śladów konserwacji rowu, co jest zrozumiałe, jeśli zwazymy, że erozja jego twardych jak kamień brzegów była nieznaczna (**Fig. 10**). Rów został wykopany z poziomu bardzo cienkiego, prawie niezauważalnego pasemka pierwotnego humusu w zalegającej niżej naturalnej warstwie grubego żwiru („ščeben”) związanego mocno brązowo-pomarańczową gliną. Z wyjątkiem końcówki rowu koło wejścia jego wypełnisko jest jednorodne i składa się z nieregularnych kamieni, które najwyraźniej pochodzą ze zwałonego muru okrężnego. Przekrój przebadanego krańca rowu koło wejścia wydaje się natomiast wykazywać obecność dwóch wypełnisz, powstałych jednakowoż bez udziału człowieka po ewakuacji założenia przez jego rzymską załogę.

Z muru okrężnego zachował się jedynie fundament szerokości 1,90-2,50 m, wykonany z nieregularnych kamieni, odłamanych z pobliskich wychodni wapienia, większych wzdłuż lic i mniejszych w jądrze, gdzie są łączone gliniastą ziemią (**Fig. 5-8**). Fundament jest posadowiony bardzo płytko, w większości na zastanej przez budowniczych powierzchni gruntu, i tylko większe bloki w partii wejścia są zagłębione na około 20 cm poniżej powierzchni pierwotnego humusu. Po północno-wschodniej stronie fundament już po jego wzniesieniu został pogrubiony od zewnątrz długi na około 6 m i szerokim przeciętnie na 1 m płaszczem z kamieni. Być może na koronie muru znajdował się tam rodzaj platformy, nic bowiem nie wskazuje na to, byśmy mieli do czynienia z przyporą. Po wewnętrznej stronie okrężnego muru, na prawo od wejścia, znajduje się fundament z nieregularnych kamieni (**Fig. 9**) wznoszący się stopniowo do góry w kierunku zachodnim (dług. 1,80 m; szer. 0,80 m). Chodzi niewątpliwie o *ascensus*, w stanie oryginalnym raczej w formie schodów z nieregularnymi stopniami kamiennymi niż rampy, dający dostęp na koronę muru okrężnego. Kąt nachylenia *ascensus* i jego długość pozwalają zrekonstruować wysokość muru na około 2 m. Duża ilość kamienia w wypełnisku rowu i na powierzchni bermy, najwyraźniej z rozpadającego się muru, sugeruje, że aż do swojej korony był on zbudowany z kamienia.

Kamienie progowe w wejściu, z okrągłym zagłębieniem na wschodnim końcu, wskazują, że drzwi miały jedno skrzydło i otwierały się do środka. Przejście w murze było obramowane dużymi blokami wapiennymi.

Z pewną dozą prawdopodobieństwa możemy sądzić, że nad wejściem górowała lekka drewniana wieża.

Powierzchnia zajęta przez podwórzec została podwyższona ziemią pochodzącą z rowu okrężnego i rowów fundamentowych murów wieży, zmieszana z rumoszem wapiennym okresu budowy (**Fig. 5 i 6**). Nawierzchnia, po której chodzono, była utwardzona ubitym, grubym żwirem, związanym mocno gliną. Podwórzec był częściowo zdrenowany płytkimi kanalikami z ziemnym dnem i ściankami z małych i średnich kamieni. Pod przykryciem z cienkich kamieni kanaliki odprowadzały także wodę ściekającą z dachu wieży i odprowadzały ją na zewnątrz przez wejście w murze okrężnym.

Kwadratowa wieża (**Fig. 4, 11, 12**) w środku założenia miała głębokie na około 1,50 m fundamenty z łamanych kamieni średniej wielkości, układanych w rowach regularnymi warstwami i łączonymi gliną. Podobny wygląd mają mury wieży budowane przy wolnym dostępie z obu stron. W narożnikach wieży użyte były jednak duże bloki wapienne. W najlepiej zachowanych miejscach mury wieży mają 0,80 m wysokości. W stanie oryginalnym sięgały one zapewne 8 lub 9 m wysokości. U podstaw szacunku leży głębokość posadowienia fundamentów, wysokość muru okrężnego z parapetem (około 3 m) i przekonanie, że wieża miała najprawdopodobniej trzy kondygnacje. W północno-wschodnim narożniku wieży zachował się układ kamieni, który należał chyba do substrukcji drewnianych schodów prowadzących na pierwsze piętro. Warstwa kamieni szerokości 60-80 cm wzdłuż ściany zachodniej tworzyła bodaj podstawę ławy z drewna lub z ubitej gliny. Jeszcze jeden uchwycony w czasie eksploracji ślad użytkowania parteru to przepalona glina posadzki po małym palenisku, położonym koło środkowej części południowego muru wieży. Rumowisko stosunkowo cienkich dachówek (*imbrices* i listwowe *tegulae* o średnich wymiarach 48 x 40 x 2,5 cm), zalegające prawie wyłącznie wewnątrz wieży, a nie na podwórku u stóp jej murów, świadczy o tym, że wieżę przykrywał zapewne dach namiotowy (**Fig. 13, 14**).

Do wewnętrznej lica muru okrężnego dobudowane były liche ścianki ze stosunkowo małych kamieni, łączonych gliniastą ziemią (**Fig. 7**). Zamykały one prostokątne lub trapezowate, nieregularne w planie i lekko zagłębione pomieszczenia od około 4,50 (pomieszczenie D) do 12 m² (B). Oprócz małych palenisk w kilku pomieszczeniach zachowały się, na ogół pod ścianą okrężnego muru, niskie prostokątne cokoły, zbudowane z kamieni średniej wielkości łączonych ziemią. W pomieszczeniu D był wkopany w ziemię gliniany pithos, zapewne na wodę, o pojemności nieco ponad 1000 litrów¹².

¹² W odległości od kilkuset metrów do 2 km od rzymskiego posterunku znajduje się kilka źródeł wody.

Głównie w warstwie użytkowania pomieszczeń na podwórzu, ale także w rumowisku wewnątrz wieży odkryto sporo rozdrobnionych kości zwierząt¹³, około 20 kamiennych kul małej i średniej wielkości do procy i miotania ręką, kilka osek, noże żelazne, trzy gliniane kadzielnice, około 10 lamp glinianych, odłamki cienko-sciennych naczyń szklanych, liczne fragmenty ceramiki kuchennej, wykonanej na kole i lepionej ręcznie, która wyraźnie przeważa w tej kategorii znalezisk, fragmenty naczyń stołowych, przeważnie czarek i miseczek, miejscowej i w mniejszej ilości importowanej produkcji, wśród której stwierdzono obecność odłamków Eastern Sigillata B, fragmenty amfor zarówno na wino, oliwę jak i ziarno, przede wszystkim pochodzenia południowo-pontyjskiego, w tym z Heraklei, bosporańskiego i wschodnio-pontyjskiego. Jeden odłamek imadła ze stemplem TV należał do amfory północno-italskiej proveniencji. Zarówno lampy jak i ceramika reprezentują formy charakterystyczne dla II i III w. n.e., są jednak też obecne fragmenty importowanych naczyń stołowych częściej znanych z kontekstów końca I w. Wśród nielicznych monet przeważają zdawkowe monety chersoneskie nominałów tetrachalkos, tetrassarion i dupondius z I i II w. n.e., na ogół bardzo wytarte; jeszcze w 1991 r. został też znaleziony wytarty denar Trajana emisji 114 r. Z rzymskim oporządzeniem i uzbrojeniem wojskowym wiążą się typowe w II i III w. fragmenty pancerza łuskowego (*lorica squamata*), sprzączki, końcówki do rzemieni, okucia do pasa, w tym w *opus interrasile*, trójlistne groty strzał do łuku itp.

Dla sprawy datowania i identyfikacji budownicznych założeń największą wagę mają stemple na dachówkach. Reprezentowane są następujące typy: VEMI (*Vexillatio exercitus Moesiae inferioris*) – 11 egzemplarzy, w tym w tabula ansata i bez, LE XI CL (*Legio XI Claudia*) – 12 egzemplarzy, CLA – 2 egzemplarze. Typ VEMI jest datowany na podstawie towarzyszących stemplom napisów ze świątyni Jowisza Dolicheńskiego w Bałakławie-Kadykowce na lata 139-161 w obrębie panowania Antonina Piusa,

natomiast typ LE XI CL jest późniejszy i zapewne pochodzi z okresu Sewerów. Jak pokazuje jedno znalezisko z Bałakławy stemple CLA widniały obok VEMI na tych samych dachówkach¹⁴. Budowniczymi posterunku byli prawdopodobnie żołnierze z tego samego oddziału (*vexillatio*) dolnomezyjskiego (*Moesiae inferioris*) wojska (*exercitus*), który gdzieś w południowo-zachodnim Krymie, może w okolicach Bałakławy, produkował materiał budowlany opatrzone stemplem VEMI. Dachówkami ze stemplem LE XI CL uzupełnione zostały w pewnym momencie ubytki w dachu. Z dużym prawdopodobieństwem możemy sądzić, że załogę posterunku wystawiała najpierw *vexillatio exercitus Moesiae inferioris*, złożona albo z samych żołnierzy oddziałów pomocniczych albo też z nich i legionistów¹⁵. Pod koniec II lub na początku III w. na posterunku Kazackaja pełnili już chyba służbę żołnierze z oddziału, który produkował ceramikę budowlaną opatrywaną stemplami LE XI CL¹⁶ i w którym, oprócz dowódców z legionu *XI Claudia* z Durostorum w Mezji Dolnej, byli też zapewne i sami legionieści.

Znaleziska z pomieszczeń po wewnętrznej stronie muru okrężnego pozwalają sądzić, że pełniły one funkcje mieszkalne i częściowo gospodarcze. Oprócz samych żołnierzy, rozlokowanych również w wieży, o czym wydaje się świadczyć palenisko na parterze, w jednej lub dwóch komórkach na podwórzu był trzymany może koń i jakieś jedno lub dwoje zwierząt jucznych, potrzebnych chociażby dla dowozu wody i innego zaopatrzenia. Produkty miejscowego pochodzenia, jak np. wino, dostarczane były zapewne z najbliższej położonych farm na skraju chersoneskiej chory.

Nie dysponujemy niestety pewnymi danymi w odniesieniu do liczebności obsady posterunku i rytmu, w jakim była ona zmieniana. Porównywalne pod względem powierzchni tzw. forty milowe wzdłuż Muru Hadriana mieściły w jednym lub dwóch barakach od 8 do 32 żołnierzy¹⁷. Wychodząc od wielkości powierzchni przypadającej na jednego żołnierza w przeciętnych koszarach

¹³ Materiał kostny z wykopalisk na wzgórzu Kazackaja jest obecnie opracowywany w ramach jednej z prac magisterskich kierowanych przez prof. A. Lasotę-Moskalewską.

¹⁴ O datowaniu stempli T. SARNOWSKI, *Zur Lesung und Datierung der lateinischen Ziegelstempel aus der Südkrim*, in: T. SARNOWSKI, O.Ja. SAVELJA, *op. cit.*, p. 219-224

¹⁵ T. SARNOWSKI, *Römische Besatzungstruppen auf der Südkrim im Spiegel der neuen Funde*, in: T. SARNOWSKI, O.Ja. SAVELJA, *op. cit.*, p. 265-268

¹⁶ O stemplach legionu XI Claudia z kilku miejsc znalezienia na Krymie (Alma-Kermen, Chersones, Bałakława, Aj-Todor, Kazackaja) T. SARNOWSKI, *Zur Lesung und Datierung der lateinischen Ziegelstempel aus der Südkrim*, in: T. SARNOWSKI, O.Ja. SAVELJA, *op. cit.*, p. 219-221, 224. Próbkę gliny

z dachówek ze stemplami LE XI CL ze wszystkich ww. miejscowości poza Bałakławą zostały poddane laboratoryjnej analizie metodą WD-XRF przez G. Schneidera z Arbeitsgruppe Archäometrie, Institut für Anorganische und Analytische Chemie, Freie Universität Berlin. Praktycznie rzecz biorąc nie różnią się one między sobą ani składem chemicznym ani też obecnością pierwiastków śladowych, co pozwala widzieć w dachówkach ze stemplami LE XI CL produkty pochodzące z jednej cegielni. Szczegółowe wyniki analizy zostaną opublikowane po znalezieniu środków na analizę laboratoryjną pozostałych próbek ze stemplowanych dachówek z Krymu w posiadaniu Zakładu Archeologii Prowincji Rzymskich Instytutu Archeologii UW.

¹⁷ D.J. BREEZE, B. DOBSON, *Hadrian's Wall*, London³ 1987, p. 34, 41, 66, fig. 7, 12

oddziałów pomocniczych (około 4 m²)¹⁸ należałoby chyba przyjąć, że obsada posterunku na wzgórzu Kazackaja liczyła w zależności od sytuacji od 8 do 16 żołnierzy, tj. jedno lub dwa *contubernia*. Zgadzałoby się to z długością okrężnego muru (około 55 m), który w sytuacjach napięcia, gdy na posterunku przebywała maksymalna obsada, trzeba było odpowiednio obsadzić w razie potrzeby obrony, choćby tylko przez krótki czas, przed atakiem ze strony małej grupy napastników. Jest prawdopodobne, że ze względu na znaczną odległość posterunku na Kazackiej od stałych kwater w Bałakławie-Kadykowce (około 8 km) częstotliwość zmian jego obsady była stosunkowo mała, może co tydzień lub nawet co miesiąc.

Położenie i architektura omawianego założenia, jak dotąd bez przekonujących analogii wśród znanych rzymskich instalacji wojskowych, nie pozwala żywić większych wątpliwości co do tego, że mamy tam do czynienia z posterunkiem obserwacyjnym, przygotowanym do krótkotrwałej obrony okrężnej. Odkryty obiekt był albo jednym ogniwem w całym łańcuchu podobnych założeń, albo pojedynczą względnie jedną z dwóch tylko instalacji tego samego typu, obliczonych na uzupełnienie funkcjonującego niewątpliwie już od czasów hellenistycznych systemu ostrzegania między farmami w przygranicznej strefie chory Chersonezu. Na rzecz drugiego domysłu przemawia naszym zdaniem m. in. okoliczność, że większość farm posiadała jedną lub dwie wieże, a niektóre

również obronny mur.

Stratygrafia stanowiska nie wykazuje obecności warstwy zniszczeń w wyniku jakichś dramatycznych działań wojennych. Cienki pas ziemi z popiołem w wieży wiąże się z ostatnim okresem jej użytkowania zaś rumowisko dachówek i kamieni z popadaniem budowli w ruinę po prawdopodobnej ewakuacji obiektu. W sytuacji braku znalezisk, które pomogłyby datować ten moment, zdani jesteśmy na świadectwo danych pochodzących z Bałakławy, gdzie skarb denarów z niezidentyfikowanej budowli wewnątrz fortu datuje kres rzymskiej obecności wojskowej na około 223 r.

Górujące nad okolicą wzgórze Kazackaja z ruinami rzymskiego posterunku przyciągało sporadycznie uwagę i później, o czym wydaje się świadczyć kilka pojedynczych znalezisk, takich jak jednoczęściowa fibula z okresu III-IV w. typu wiązanego z żywiółem alańsko-sarmackim, sprzączka i żelazny element oporządzenia końskiego (?) o niezidentyfikowanej na razie przynależności typologicznej i etnicznej, kilka fragmentów złobkowanych amfor tzw. czarnomorskiego typu z okresu IX-XI w. Wojna krymska lat 1854-1855 pozostawiła po sobie ślad w postaci karabinowych pocisków i guzika z munduru brytyjskiego żołnierza. W wypełnisku okopu i ziemianki z II wojny światowej znaleziona została moneta radziecka z 1932 r. (20 kopiejek) i 50-ciohalerzowa moneta Protektoratu Czech i Moraw z 1941 r.

¹⁸ A. JOHNSON, *Römische Kastelle*, Mainz 1987, p. 188-198

¹⁹ A.A. FILIPPENKO, N.A. ALEKSEENKO, *Der römische*

Münzschatzfund von Balaklava, in: T. SARNOWSKI, O.Ja. SA-VELJA, *op. cit.*, p. 167-168

T. SARNOWSKI (*IA UW*), O.JA. SAVELJA (*MN CHT*),
R. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI (*IA UW*)

EXTRA FINES IMPERII.

A ROMAN OBSERVATION POST NEAR SEVASTOPOL IN CRIMEA

SUMMARY

In 1991 a team from the National Preserve of Tauric Chersonesos, Sevastopol, Ukraine, localized and partly excavated a round stone structure situated in the area known as Kazackaya, about 4 km to the south-west from Inkerman in the frontier zone of the *chora* of Chersonesos on the Heraklean Peninsula. The hilltop site of Kazackaya with its commanding position above one of few approaches from the Inkerman and Balaklava valleys to the escarpment of the Heraklean Peninsula was chosen in 1999 for a joint Polish-Ukrainian excavation of the NPTCh and the Institute of Archaeology of the University of Warsaw. The excavations of 2000-2002 revealed walls of a square tower (6,60 x 6,60 m) sur-

rounded by an enclosure wall and an outer ditch. The whole structure covered an area of about 750 m². The entrance lead from the south. The stamps (VEMI, LE XI CL, CLA) on the roofing tiles from the tower date the building to the period from the mid-2nd to early 3rd centuries AD and allow to identify it as military post built by the *vexillatio exercitus Moesiae inferioris* on garrison in Balaklava-Kadykovka. The Roman observation post on Kazackaya was probably included in an earlier warning system dated to the Hellenistic period and composed of the Chersonesan farmhouses, often provided with watch towers and defence walls.

Т. САРНОВСКИ, О.Я. САВЕЛЯ, Р. КАРАСЕВИЧ-ЩЧИПЁРСКИ

EXTRA FINES IMPERII.

Римский наблюдательный пост около Севастополя в Крыму

Содержание

В 1991 г. экспедицией Национального заповедника «Херсонес Таврический» было обнаружено и частично исследовано круглое в плане сооружение, расположенное на высоте Казацкая, которое находится близ Инкермана, в приграничной зоне хоры Херсонеса. Высота Казацкая контролирует один из подходов со стороны Инкерманской и Балаклавской долин на Гераклейский полуостров. В 2000-2002 гг. на территории археологического памятника осуществлялись совместные украинско-польские исследования ИЗ «Херсонес Таврический» и Института археологии Варшавского университета. В результате раскопок была обнаружена квадратная башня (6,60 x 6,60 м), окружённая оборонительной стеной мощностью 1,90-2,50 м и внутренним диаметром 18 м. Вокруг оборонительной стены проходил ров

глубиной 0,80-1,30 м. Древнее сооружение занимало площадь около 750 м². Вход располагался в южной части оборонительной стены. Клейма (VEMI, LE XI CL, CLA) на кровельной черепице башни позволяют датировать памятник второй половиной II – началом III вв. н.э. и идентифицировать данное сооружение как военный пост, построенный вексиляцией Нижнемезийского войска (*vexillatio exercitus Moesiae inferioris*), размещённой в Балаклаве-Кадыковке. Римский наблюдательный пост на высоте Казацкая, вероятно, был включён в раннюю сторожевую систему эллинистического времени, состоящую из херсонесских усадеб, нередко имеющих мощные башни и оборонительные стены.

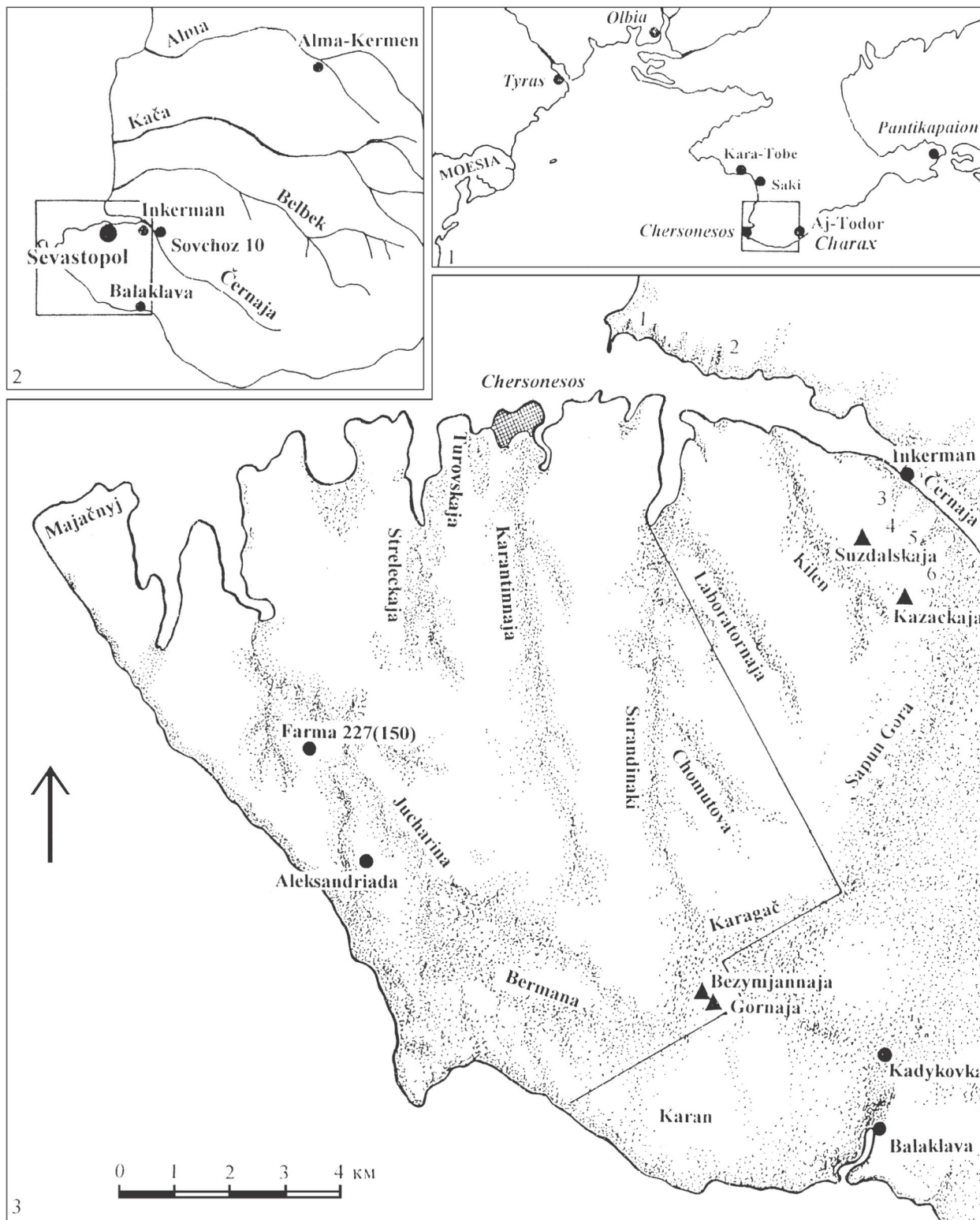

Fig. 1. Schematyczne mapy: 1 – Północne wybrzeża Morza Czarnego; 2 – Południowo-zachodni Krym; 3 – Półwysep Heraklejski z ciągłą linią oznaczającą granice podzielonej na parcele części chory Chersonesu. Cyframi oznaczono następujące wąwozy i jary („bałki” i „ovragi”): 1. Michajlovskaja, 2. Panajotova, 3. Sušilnaja, 4. Volov’ja, 5. Kamenolomennyj, 6. Čertovaja

PLANSZA 70

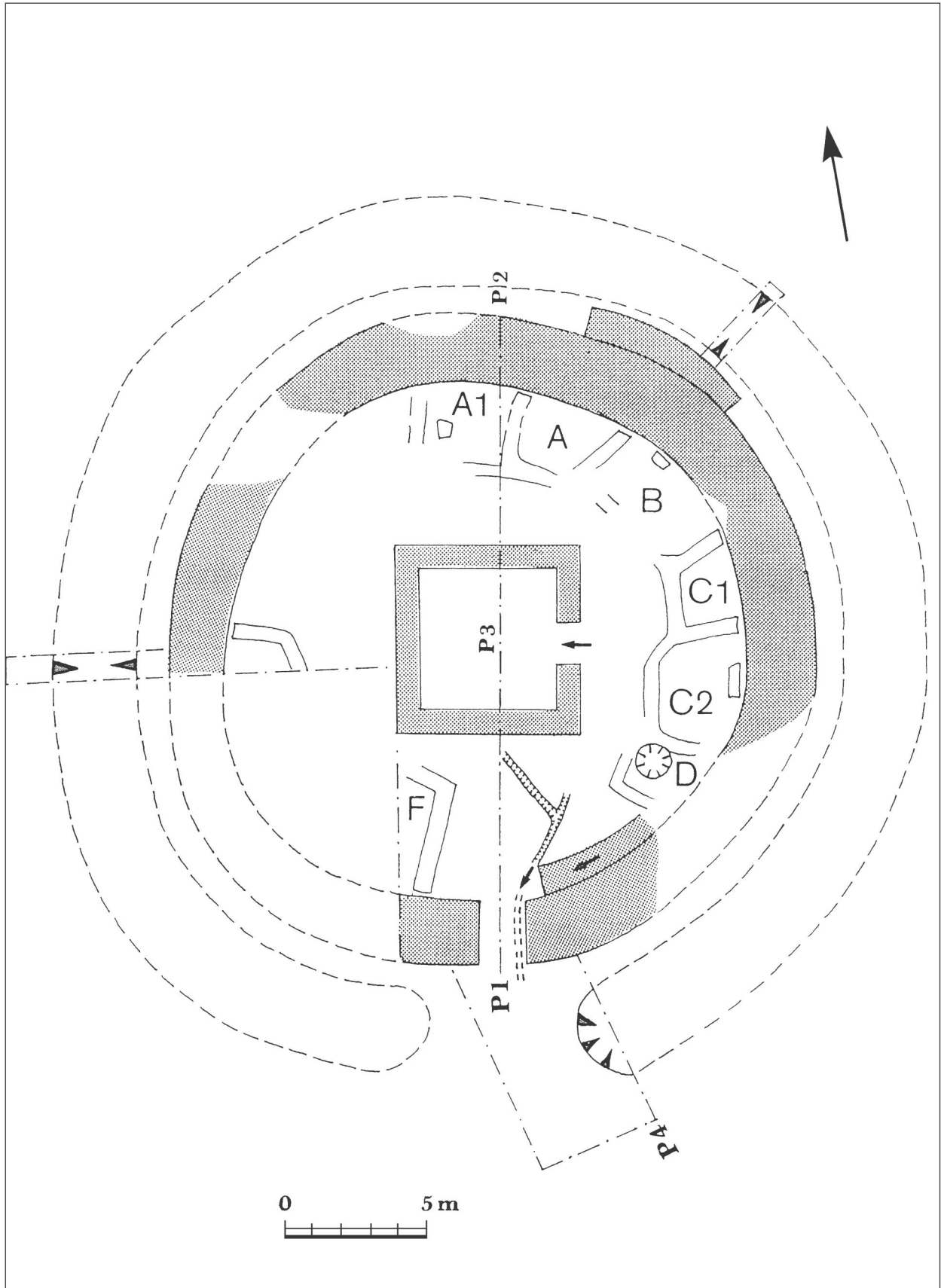

Fig. 2. Rzymski posterunek wojskowy na wzgórzu Kazackaja koło Inkermanu. Literą P oznaczono kolejne przekroje, pozostałymi literami wnętrza w podwórzu. Skala 1: 200

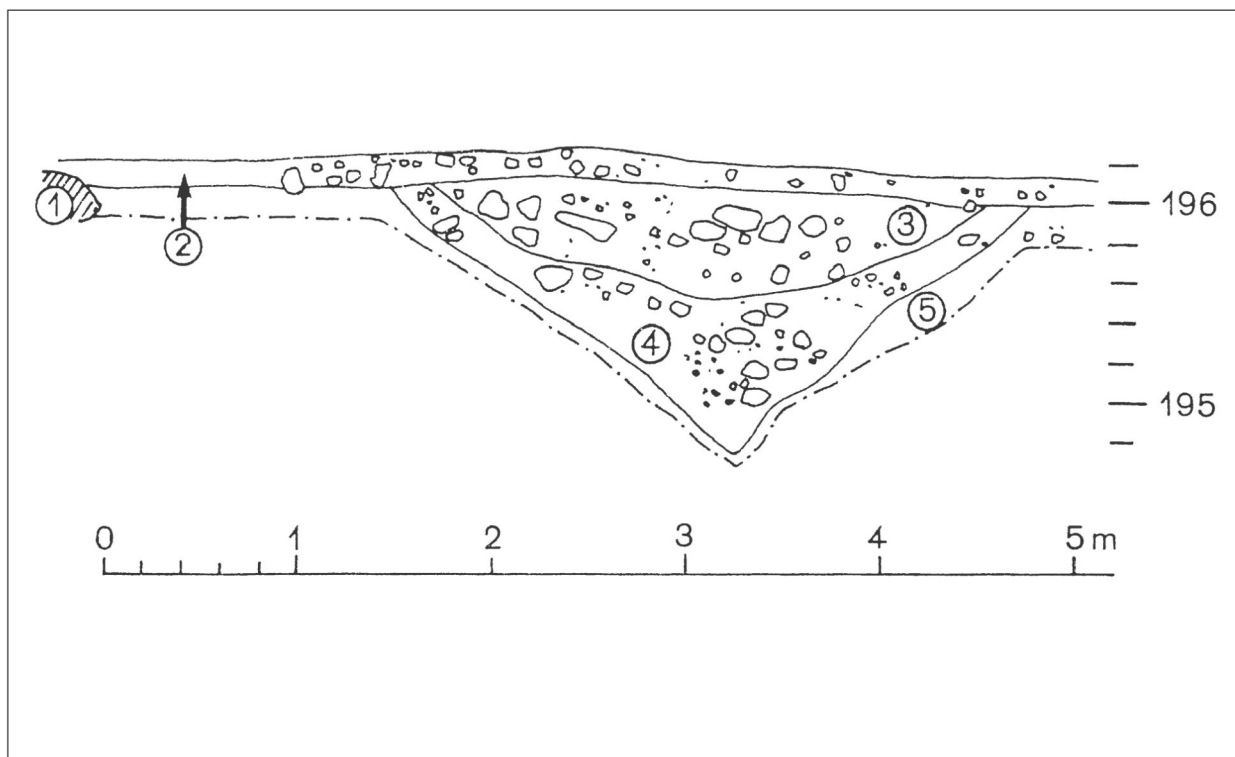

Fig. 3. Kazackaja. Przekrój P4 przez wypełnisko rowu wokół posterunku (por. Fig. 2). Skala 1: 40. Objasnienia:
 1 – Blok zewnętrznego lica okrężnego muru; 2 – Humus; 3 – Wypełnisko (I) rowu z przewagą dużych kamieni;
 4 – Wypełnisko (II) z przewagą żwiru; 5 – Calec (żwir u góry, glina u dołu)

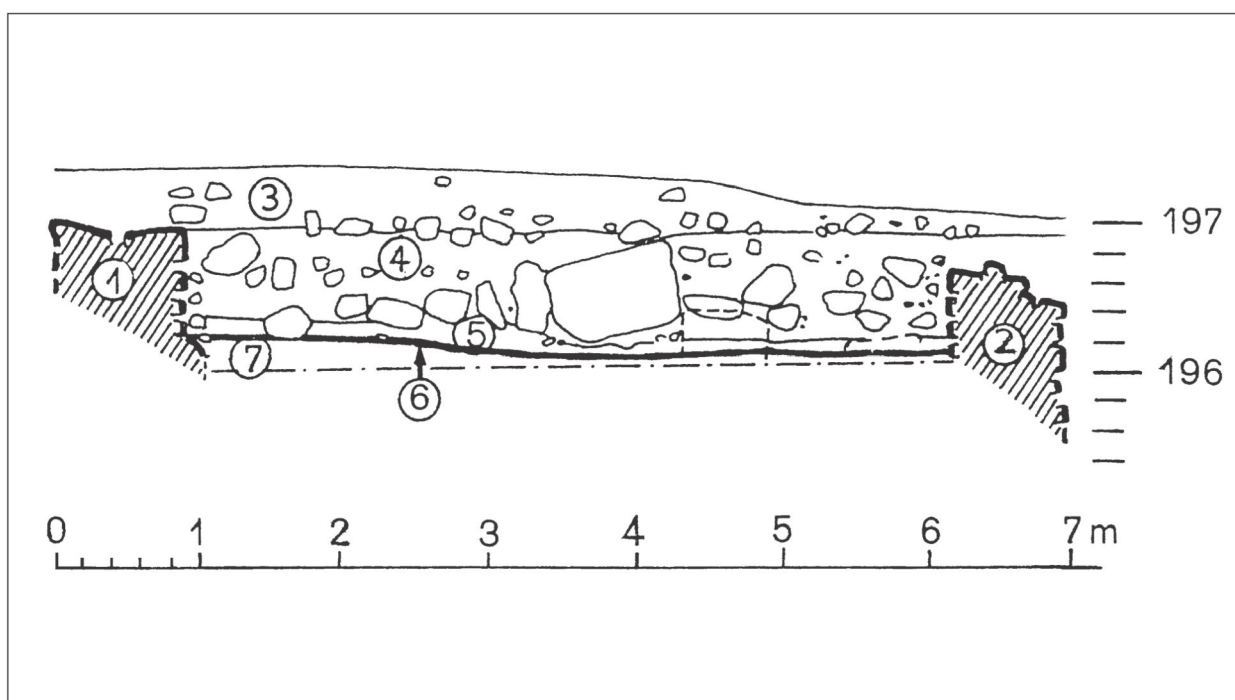

Fig. 4. Kazackaja. Przekrój P3 przez wypełnisko wieży (por. Fig. 2). Skala 1: 60. Objasnienia: 1 – Południowy mur wieży;
 2 – Północny mur wieży; 3 – Humus; 4 – Rumowisko; 5 – Ziemia szara z popiołem; 6 – Poziom podłogowy;
 7 – Calec (żwir z czerwonałą glina)

PLANSZA 72

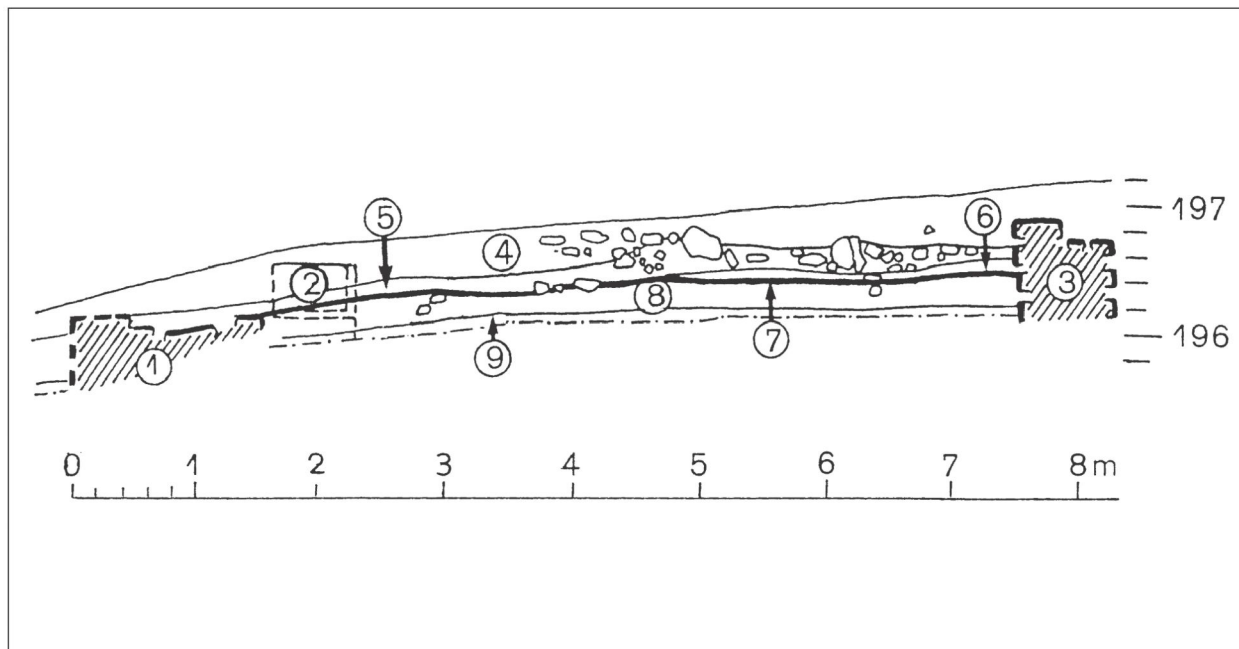

Fig. 5. Kazackaja. Przekrój P1 przez południową część podwórca (por. Fig. 2). Skala 1: 60. Objasnienia: 1 – Fundament południowego odcinka muru okrężnego z projekcją z południa bloku zewnętrznego lica; 2 – Projekcja z południa bloku aparatu (*ascensus*); 3 – Północny mur wieży; 4 – Humus; 5 – Warstwa rumowiskowa; 6 – Żółto-kawowa glina z drobnym żwirzem (akumulacja okresu użytkowania podwórca); 7 – Powierzchnia podwórca; 8 – Nasyp okresu budowy; 9 – Pierwotny humus barwy ciemnobrunatnej

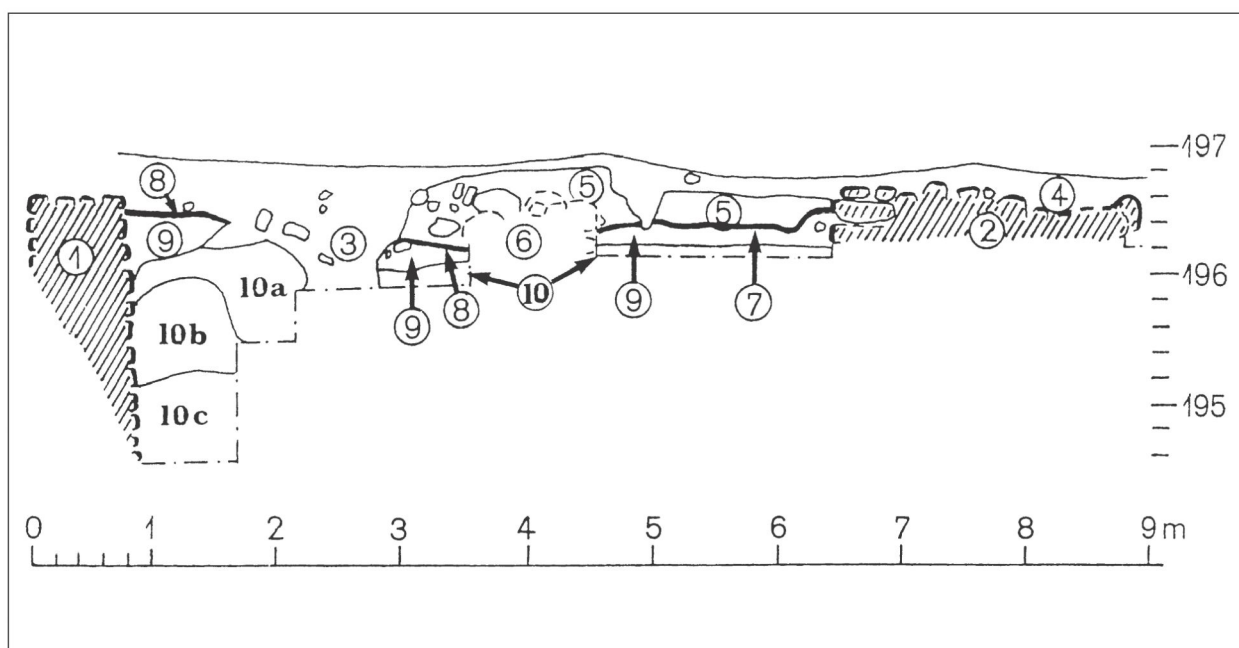

Fig. 6. Kazackaja. Przekrój P2 przez północną część podwórca (por. Fig. 2). Skala 1: 60. Objasnienia: 1 – Północny mur wieży; 2 – Fundament północnego odcinka muru okrężnego; 3 – Ziemiańka i okop niemiecki z lat 1942-44; 4 – Humus; 5 – Warstwa rumowiskowa; 6 – Częściowo zachowany mur pomieszczenia A1; 7 – Poziom podłogowy w pomieszczeniu A1; 8 – Powierzchnia podwórca; 9 – Nasyp budowlany; 10 – Calec (a: żwir z czerwionawą gliną, b: żwir z żółtawą gliną, c: zielonkawa glina z jasno-żółtymi plamami zlasowanego wapnia)

Fig. 7. Kazackaja. Rzymski posterunek wojskowy. Widok ogólny z północnego wschodu

Fig. 8. Kazackaja. Rzymski posterunek wojskowy. Widok ogólny z południa. Na pierwszym planie wschodni kraniec rowu i wejście w murze okrężnym

PLANSZA 74

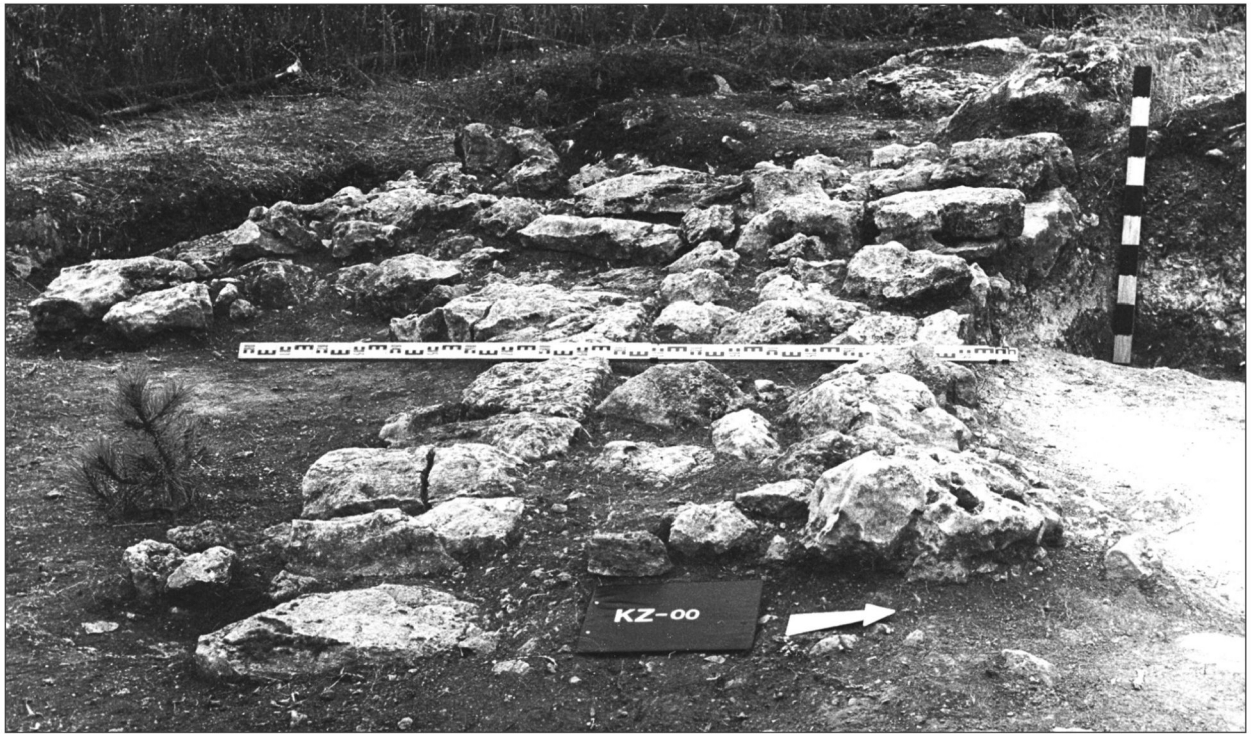

Fig. 9. Kazackaja. Fundament pod *ascensus* prowadzący na koronę muru okrężnego

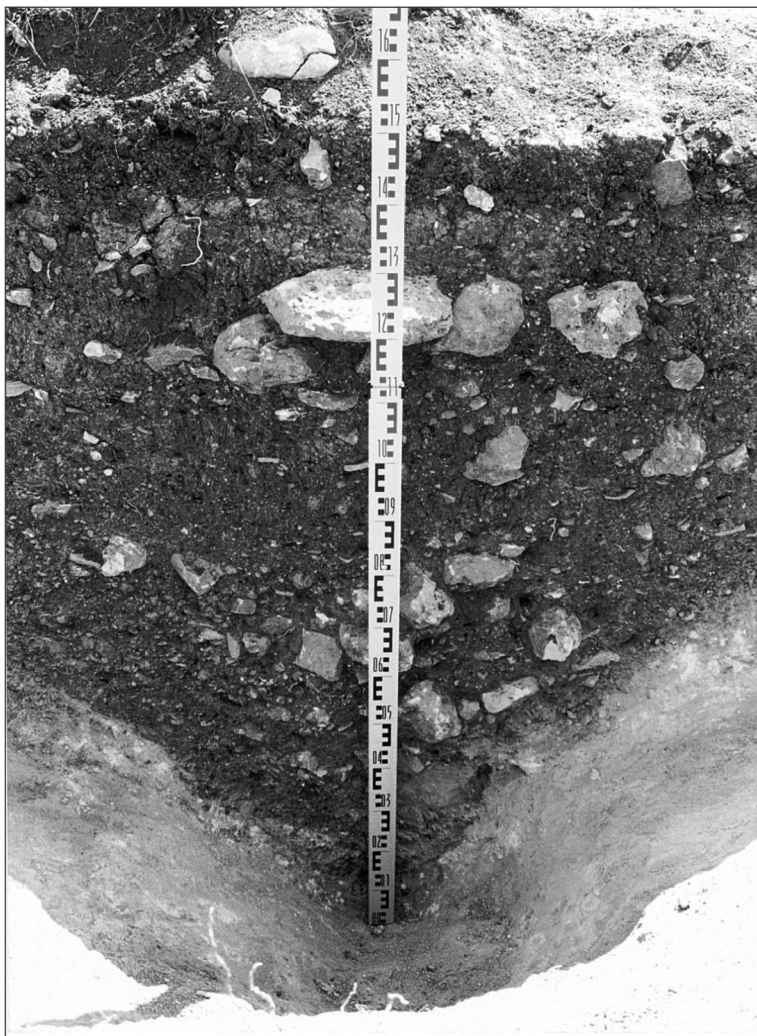

Fig. 10. Kazackaja. Wypełnisko rowu koło wejścia do posterunku

Fig. 11. Kazackaja. Ruiny wieży z pozostałościami wejścia. Widok ze wschodu

Fig. 12. Kazackaja. Ruiny wieży. Widok z zachodu

PLANSZA 76

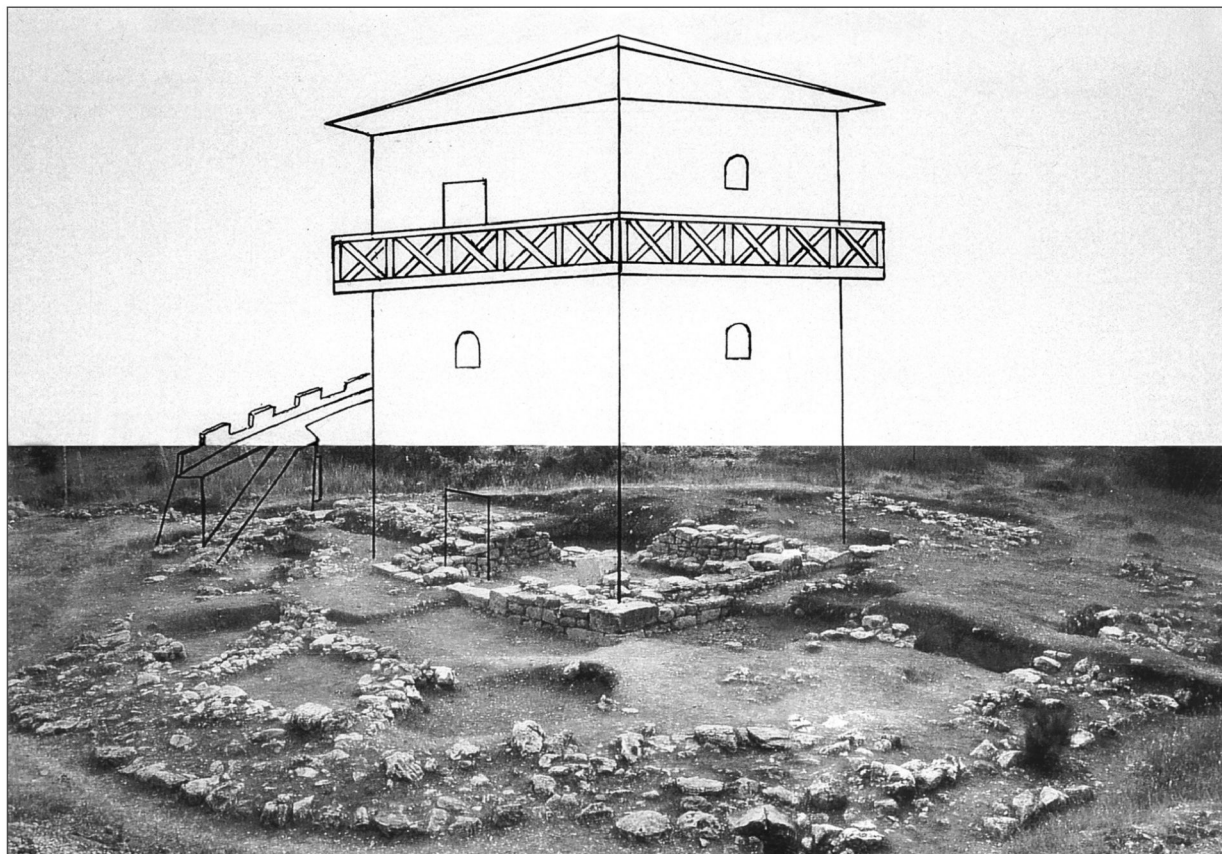

Fig. 13. Kazackaja. Ruiny rzymskiego posterunku wojskowego z domniemanymi konturami bryły całego obiektu

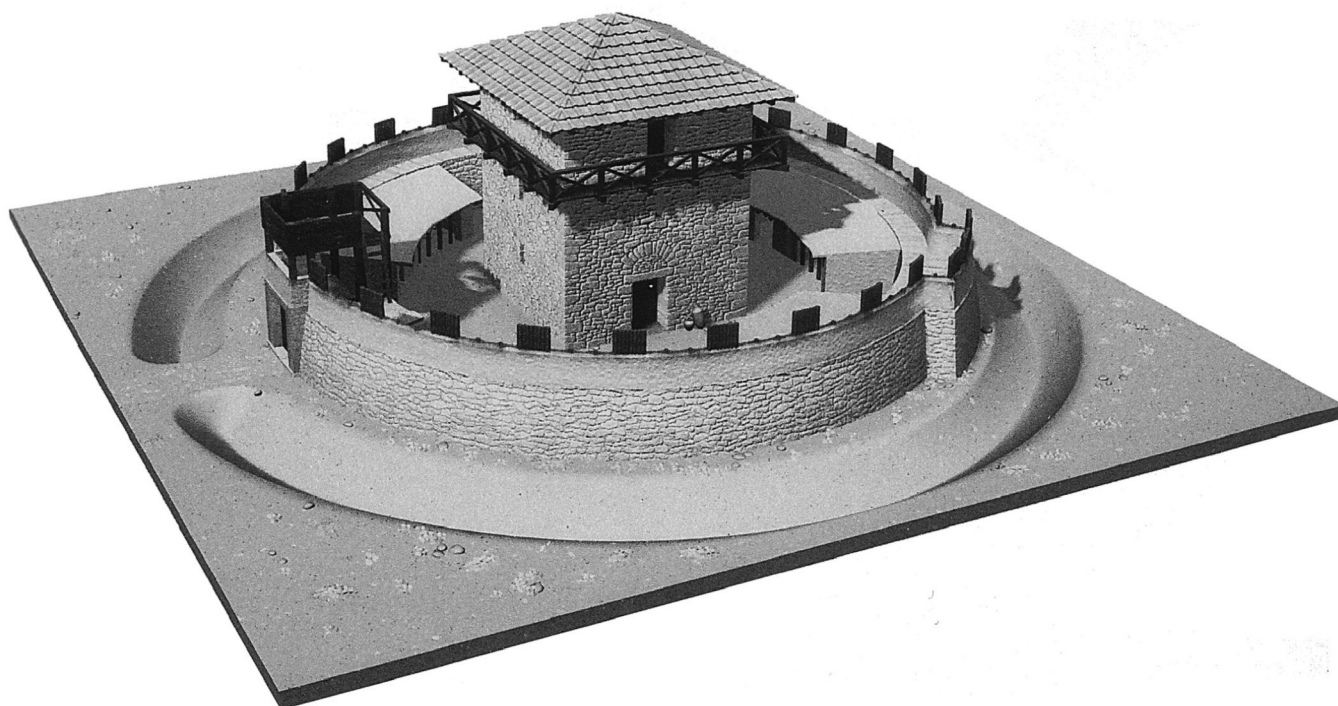

Fig. 14. Kazackaja. Rzymski posterunek wojskowy. Komputerowa wizualizacja architektury zespołu (T. Sarnowski, J. Kaniszewski)